

821
X-69

У. Ходжамкулов, Н. Бекмирзаев, И. Абдиримова

Адабиётшуносликқа қирши

821
X-69

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

У.ХОДЖАМҚУЛОВ, Н.БЕКМИРЗАЕВ, И.АБДИРИМОВА

АДАБИЁТШУНОСЛИККА КИРИШ

педагогик олий таълим муассасалари ўзбек тили ва адабиёти таълим
йўналиши профессор-ўқитувчилари, тадқиқотчилар, магистрлар
ва талабалар учун ўқув-услубий қўлланма

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
3-FILIALI

Тошкент
“Университет”
2021

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

-8073-

Ходжамкулов У., Бекмирзаев Н., Абдиримова И.
Адабиётшуносликка кириш. Ўқув-услубий қўлланма.
–Т.: “Университет”, 2021. –162 б.

УЎК: 821.512.133-96

КБК: 83.3(5Ў36)

Х 69

Мазкур ўқув-услубий қўлланмада адабиётшуносликка оид мавжуд тадқиқотлар асосида сўз санъати аҳамияти, бадий асар хусусиятлари, унинг таркибий қисмлари, адабий тур ва жанрлар хусусида мулоҳаза юритилган.

Ўқув-услубий қўлланма олий ўқув юртлирининг филология, ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналишлари талабалари, магистр ва докторантлар, шунингдек, адабиётга қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Такризчилар:

С.Матчонов – Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти профессори, педагогика фанлари доктори

Б.Р.Менглиев – Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори

Масъул муҳаррир:

М.С.Таджибаев – Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти доценти, филология фанлари номзоди.

*Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
Кенгашининг 2021 йил 26 мартдаги 10-сонли мажлиси қарорига
асосан нашрга тавсия этилган.*

ISBN: 978-9943-6915-8-2

© “Университет” нашриёти, Тошкент, 2021

КИРИШ

Инсоният азал-азалдан борлиқ ҳодисаларини билиш, ўзи яшаётган муҳитни гўзаллаштиришга интилади. Бу интилиш замирида мукамалликка эришиш истаги туради. Коинот султони саналган инсон комилликка эришиш учун муттасил йўл излайди. Санъат, адабиёт, илм-фан ҳам аслида кишиларнинг комилликка интилиш йўллариidir. Улар одамларнинг қалб қуввати ва ақл-тафаккури қудратини намоён этадиган ўзига хос майдон саналади. Санъат, адабиёт, илм-фан бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳодисалар. Улар орасида жиддий фарқ-тафовут бўлса-да, санъат илм-фанни ёки илм-фан санъатни буткул инкор қилмайди. Аксинча, улар бир-бири билан узвий боғланган ҳолда, инсоннинг комиллашишига хизмат қилади.

Инсоннинг комиллашишига, унинг ўзлигини англашига таъсир кўрсатадиган воситалар орасида адабиёт алоҳида ажралиб туради. Чунки адабиёт инсоннинг қалб қуввати ва ақл-тафаккури ривожини ўзига хос тарзда мужассамлаштиради. Унда қалб ҳиссиёти, туйғулари, ақлнинг мантиқли мушоҳада, мулоҳазалари ажойиб тарзда уйғунлашган бўлади. Адабиёт асарларида кишиларнинг ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари образлар орқали аксланади. Ҳис-туйғулар қалбга хос кечинмалар саналса, фикр-мушоҳада эса мия мулки бўлган онг-ақлнинг маҳсулидир.

“Адабиёт” арабча сўз бўлиб, у “одоб” (кўплик шакли “адаб”) сўзидан олинган. Одоб-ахлоқ эса инсонни мукаддас этувчи, уни барча мавжудотлардан улуғвор қилувчи ҳодисадир. Одоб-ахлоқ инсонни барча мавжудотлардан устун қилувчи ҳодисагина бўлиб қолмасдан, у кишиларни бир-бирига яқинлаштирувчи, дунёнинг осойишталиги, тинчлигини таъминловчи, одамларнинг ақл-

тафаккурини равшан этувчи таянч омил ҳамдир. Шу боис, асоси “одоб”, “адаб” бўлган адабиётга азал-азалдан жамият маънавиятининг пойдевори сифатида қаралган.

Дарҳақиқат, адабиёт турли халқлар тилида турлича аталади. Чунончи, “литература”, “словесность”, “wortkunst” сўзлари Европа халқлари орасида кенг қўлланади. Ҳозир шеърият маъносида қўлланадиган “поэтика”, “поэзия” сўзлари ҳам авваллари “адабиёт” маъносида ишлатилган. Аристотель (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар) “Поэтика” номли асар ёзиб, адабиёт ва унинг хусусиятлари хусусида мулоҳаза билдирган. В.Белинский (1811-1848) адабий тур ва жанрларни таърифлаб, таҳлил қилганида “литература” сўзи ўрнида “поэзия” сўзини қўллаган. Бироқ “адабиёт” истилоҳи муқобили сифатида қандай сўз қўлланмасин, шуниси аниқки, бу сўз барча замонларда ҳамма халқлар ҳаётида алоҳида ўрин тутган. Хусусан, турли соҳаларга тааллуқли барча манбалар “адабиёт” деб юритилган. Иқтисодиёт, техника каби тармоқларга оид жамики китоблар, мақолалар, умуман, ёзма манбалар “иқтисодий адабиёт”, “техника адабиёти”, “сиёсий адабиёт” ва ҳоказо деб юритилган.

Адабиёт азал-азалдан кишилар турмушида жуда кенг қўлланган бўлишига қарамасдан, унинг моҳиятини тўла-тўқис ифода қиладиган ягона сўз топилмагани жуда қизиқ. Масалан, “литература” сўзи адабиётнинг ёзма хусусиятини ифода қилади. “Литература” – “ёзилган, босилиб чиққан, чоп этилган ёзув маҳсулотлари”. Чунки латинча “litera”дан ҳосил бўлган бу сўз “харф”, деган маънони билдиради. Бироқ, адабиётнинг ёзма шакли билан бирга, унинг оғзаки шакли ҳам мавжуд. Қолаверса, фольклор, яъни халқ оғзаки адабиёти ёзма адабиётдан аввал пайдо бўлган. У ёзма адабиётнинг майдонга

келишига асос, пойдевор сифатида кишилик жамияти тафаккури тарихи, ҳаёлот ва дунёқараши ривожини ўзида акс эттирган. Шу боис, “Адабиётнинг ёзма ва оғзаки хусусиятини инглиз тилида қўлланадиган “литература” терминидан кўра немисча “wortkunst” ёки русча “словесность” сўзлари ўзида аниқроқ мужассамлаштиради”, деб ёзади АҚШлик адабиётшунослар Р.Уэллик ва О. Уоррен. (Уэллик Р., Уоррен О. Теория литературы. –М.: Прогресс, 1978. –С.39)

Адабиётнинг табиати, вазифалари хусусида барча даврларда жуда кўплаб асарлар ёзилган. Жумладан, шўро сиёсати ҳукм сурган даврда ҳам рус, ўзбек ва бошқа халқлар олимлари томонидан адабиёт ҳақида қатор тадқиқотлар яратилган. Уларда адабиётнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривож, жанрлари табиати, адабиётдаги анъанавийлик ва янгиланиш жараёнлари хусусида мулоҳазалар илгари сурилган. Бироқ, шўро даврида чоп этилган аксарият китоб ва мақолаларда адабиётнинг синфийлигини таъкидлашга, унинг шу хусусиятини бўрттириброк кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилган. Бундан мақсад – адабиётни ҳукмрон мафкура ғояларини тарғиб этувчи таянч воситалардан бирига айлантириш бўлган. Аслида ҳам адабиёт шўро ҳукмронлиги даврида мустабид ҳокимият сиёсатини тарғиб-ташвиқ этувчи энг асосий ғоявий қуроли вазифасини ўтаган. Шу боис, бу даврда адабиётга, адабиёт тўғрисидаги илмга алоҳида эътибор берилган. Эътироф этиш лозимки, XX асрда ўзбек адабиётшунослиги сон жиҳатидан мисли кўрилмаган натижага эришди. Ўтган ҳеч бир даврда шўро ҳукмронлиги йилларидагичалик адабиётшуносликка доир кўп тадқиқотлар олиб борилмаган. Албатта, уларнинг илмий-маърифий савияси турлича. Бироқ, Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”, “Аруз ҳақида”, И.Султоновнинг “Адабиёт

назарияси”, Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ходимлари томонидан яратилган икки жилдлик “Адабиёт назарияси”, икки жилдлик “Адабий турлар ва жанрлар” сингари тадқиқотлар адабиёт тўғрисида муайян тасаввур уйғотиши билан салмоқли аҳамият касб этади. Уларда дунё илм-фанида адабиёт ҳақидаги хулоса, натижалар мужассамлашган. XX асрда адабиётшунослик тарихи, унинг хусусият ва вазифалари тўғрисида ўнлаб китоблар, дарслик, қўлланмалар ёзилди. Университет, педагогика институтлари филолог талабаларига асосий мутахассислик фанларидан бири сифатида ўқитиб келинган адабиётшунослик ва унинг таркибий қисмлари ҳисобланган адабиёт тарихи, адабий танқид, адабиёт назарияси, матншуносликка доир кўплаб китоблар, мақолалар эълон қилинди. Уларнинг барчаси муайян илмий-назарий қимматга эга бўлиб, сўз санъатининг инсон ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти ҳақидаги тушунча, тасаввурларни теранлаштиришга хизмат қилди.

АДАБИЁТШУНОСЛИК – СЎЗ САНЪАТИ ҲАҚИДАГИ ФАН

Инсон ўзини англаш учун борлиқни, ўз теварак-атрофидаги воқеа-ҳодисаларни билишга интилади. У ўз ҳаракатини “Бу нима?” деган савол билан бошлайди, унга жавоб топишга ҳаракат қилади. Моддий ҳодисаларга нисбатан “нима?” деган саволни қўллаш, бунга қаноатлантирадиган жавоб топиш жараёни бирмунча осонроқ кечади. Чунки моддий нарсалар-буюмларни қўл билан ушласа, кўз билан кўрса, салмоғини чамаласа бўлади. Уларни бўлаклаш, парчалаш, ички оламини аниқлаш, қандай унсурлардан таркиб топганини билиш ва бутлаш мумкин. Шунинг учун моддий нарсалар ҳақида аниқ, ишончли хулосалар чиқариш имкони бир қадар кенг бўлади. Бирок, номоддий ҳодисаларнинг нима эканлигини аниқлаш, билиш, уларнинг моҳиятини тушуниш мушкул. Масалан, барча даврларда қаламдан аҳолининг барча табақалари бирдай ёзиш-чизиш воситаси сифатида фойдаланган. Худди нон, сув каби аҳамият касб этган дин, санъат, адабиёт сингари номоддий ҳодисалар улар ҳаётида турлича роль ўйнаган. Улар одамларни ҳар хил даражада манфаатлантирган. Аниқроғи, улардан кишилар ўз ақл-тафаккури, маданий-маърифий савияси имкон берган даражада фойдаланишган. Ҳамма замонларда ҳам адабиёт барчанинг туйғуларини тиниқлаштирадиган, уларнинг қалбига инсонпарварлик ҳисларини сингдирадиган, одамлар орасида меҳр-оқибатни улғайтирадиган, эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги тасаввурларни ёрқинлаштиришга кўмаклашадиган маънавий-маърифий таянч бўлган. Инсон ҳаётида ана шундай таъсирчан кучга эга адабиёт ҳақида қадимдан “Бу нима ўзи?” деб ўйлаб келинган. Эҳтимол, адабиётнинг ягона қуроли бўлган Сўз ҳақидаги фикр-